GJURO SZABÓ

IZ PROŠLOSTI DARUVARA I OKOLICE

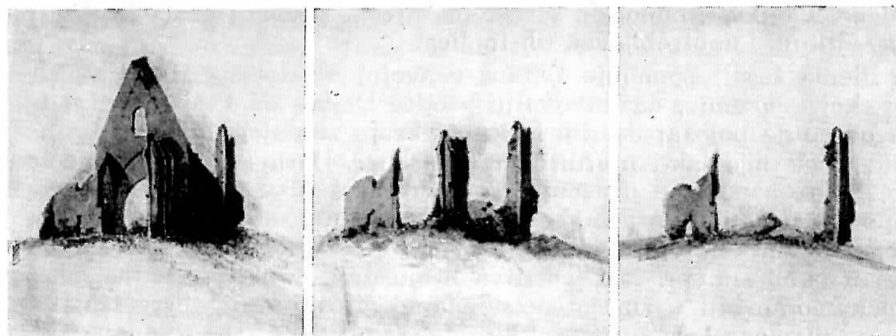

POSEBNI OTISAK IZ XI. KNJIGE „NARODNE STARINE"

GJURO SZABÓ

IZ PROŠLOSTI DARUVARA I OKOLICE

POSEBNI OTISAK IZ XI. KNJIGE „NARODNE STARINE"

I. Stari vijek. Res Publica Iasorum.

Ostaci predistorijskoga doba slabo su još poznati (Hranilović-Hirc: Zemljopis I. 38. 48.), ali kako su zajamčeni znatniji arheološki nalaži u cijelom kraju, nije moguće da ne bi i pradavni čovjek ovdje svoje domove podigao, gdje mu je priroda davala i bogate šume i ravno polje i obilje vode, pa napose tople vode. Svakako su u predrimsko doba ovi krajevi bili već nasvim napučeni, a toga naroda nije ni za rimsko doba nestalo. Dapače, baš iz spomenika rimske epohe znademo i ime toga velikoga plemena, koje je nastavalo ove krajeve sve do Drave. To su bili I a s i, pleme panonsko, komu se ime nije ni do današnjega dana izgubilo, ma da ga moramo u drugim stranama opet potražiti. Po njima su se nekada zvale i Varaždinske toplice Aquae Iasae (ili Iassae), a spomenici iz tih toplica govore jasno, koliko su ih Rimljani cijenili, šta više i opravili s temelja, kad su ognjem postradale. No kakovom su zapravo plemenu ti Iasi pripadali, teško je sigurnošću kazati. Možda je to bila neka mješavina ilirskih i keltskih plemena.

Svakako je upokorenje Panonije bilo težak posao za Rimljane. Već je polovicom posljednjega stoljeća prije Hrista bio Ilirik u sferi rimske vlasti, ali daleko od pokorenja, koje je završeno zapravo istom nakon ustanka Batona i triumfom Tiberijevim godine 12. p. Ch. I otada tek nastaje pravi rad Rima: i pokoreni narodi sad su samo zapravo u ulozi rimskih kolonista, koji rade sve za Rim, koji primaju jače okove s velikim i dobrim cestama, što ih povezuju još jače s Rimom. A te su ceste služile još daleko i u srednjem vijeku, pa ih isprave u međašima često spominju kao via antiqua, stari drum, a još i danas po gdjekoje služe prometu, kao što su služile često još u predrimsko, pa usavršene u rimsko vrijeme, dapače i na vojnim kartama bilježe se kadšto i danas »Römerstrasse« n. pr. kod Petrinje. Kad su, dakle, tako pokoreni narodi prihvatili posve rimsku kulturu i forme rimskoga života nisu se više mnogo razlikovali od pravih Rimljana, već su se smatrali Rimljanima, rođenima u Panoniji. Pogotovo su posvuda toplice mamile Rimljane, onaj narod, koji je u doba svoje najveće moći posagradio terme, gorostasne, kako ih ni do sada nije nikada svijet više

podigao. Pa je prirodno, da se u današnjem Daruvaru postavio Rimljanin kao zaštitnik i upotrebljavač tih toplica.

Pleme Iasa[1]) spominje Plinius u svojoj »Naturalis Historia« (3, 25, 149), koji spominje, da im zemlju protiče Drava, pa Ptolomej, (2, 14, 2) koji određuje položaj Jasa u istočnom kraju srednjega dijela Gornje Panonije. Tek nije lako utvrditi ime rimskoga Daruvara. Jer, napomenuo sam, da Aquae Iasae označuju Varaždinske toplice, pa nije to isto ime moglo označivati i Daruvarske kupke. Nu to nije nikako ni potrebno, jer kod Varaždinskih toplica nije bilo vjerovatno većega mjesta, i ako se i tamo u okolici n. pr. kod Tuhovca našlo dosta rimskih starina. Daruvar je pak morao biti u rimsko doba znatno mjesto, možda središnja varoš cijeloga plemena Iasa.

Stari itinerariji ne daju jasna odgovora. Na Peutingerovoj karti, koja je očito kasni preris starorimske Castoriusove karte (a nabavio ju je za bečki svoj dvor princ Eugen Savojski, baš kad je boravio u logoru pred Beogradom i danas se čuva u Nacionalnoj Knjižnici (prije Hof-Bibliothek) u Beču, samo nedostaje početak) nema oznake ceste koja bi ovuda prolazila. Nego na Itineraru Antonijevu (ed. Parthey. str. 125.) nalazimo na cestu iz Siska u Osijek: Siscia—Varianis XXIV. — Aquis Balissis XXI. — Incero XXV. — Stravianis XXIV. — Mursa XXX. Tako bi cesta išla bila iz Siska u Kraljevu Veliku, a odatle u Aquae Balissae. Već je Katančić (Orbis Vetus I. 369), pa Kukuljević (Rad XXIII.) mislio, da je to sadašnji Daruvar ili Lipik, a Ortvay je odlučno za to, da je to jedino Daruvar. I Mommsen je u svom Corpus Inscriptionum Latinarum odlučno za Daruvar, dok Klaić meće to mjesto na mjesto sadašnje Velike kod Požege, ali očito s nepravom, jer u Velikoj nema rimskih ostataka, a malo ih ima u Lipiku. Ime Aquae Balissae dolazi i na jednom spomeniku iz Rima (CIL. VI. 3297), gdje se spominje Ulpius Cocceius, vojnik iz Gornje Panonije »natus ad Aquas Balisas«.[2])

Na žalost među arheološkim spomenicima ima sila falsifikata, koje je skrivio † Luka Ilić Oriovčanin, prerevni sabirač starina i ilirsko-hrvatski pisac (»Starožitnosti«, rukopis u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; »Lovorike« itd.), koji je i Mommsenu htio podmenuti svu silu natpisa, koje je sam fabricirao, a navodno ih je našao pri svim mogućim sredovječnim gradinama! Neki su napisi (4002—4005) krivo označeni, kao da potječu iz Daruvara, a zapravo potječu iz Djakova. No prije no što spomenem natpise navest ću ono, što se od rimskih građevina tu nalazi.

Već Taube[3]) upozorava na te ostatke (1777.), a kad su ovuda prolazili učeni peštanski profesori Piller i Mitterpacher, da prouče zagonetne pojave u požeškom selu Eminovci (1782.), spominju podzemne zidove, velike lijepe stupove, cigle, koje se već načinom pečenja razlikuju od sadašnjih (str. 93.), a Csaplovics govori g. 1819. o nasipu u šumi,

[1]) Brunšmid Jos. dr.: Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu I. Zagreb 1904—1911. str. 337—340.

[2]) Ortvay: Magyarország régi vizrajza a XIII dik század végeig. Budapest 1882. I. 88. Rukopisi Itineara Antoninovog imaju uz Balissis i varijante: Basissis, Valissis, Basilis. Kukuljević je pomišljao, da je to ime Bal-issis tek skraćenica od Balneis Isis (=Iasis), no to se ne može prihvatiti.

[3]) F. W. Taube: Hist. u. geogr. Beschreibung d. Königreichs Slavonien... Lpz. 1777. — Piller et Mitterpacher: Ite per Poseganam Slavoniae provinciam... Budae 1783. — Joh. v. Csaplovics: Slavonien u. zum Theil Croatien. I. Pesth. 1819.

o iskopanom kamenju i opekama, spominje, da je Antunova kupka[4] zidana na antičkim temeljima, »govori o tri zidane grobnice s mozaikom« nad rimskim vrelom, gdje su navodno nađene starine i otposlane u Peštu. Danas (g. 1932.) vidi se put kroz šumicu, kojim se ide u vinograde sav posut kamenjem, ciglom i crijepom do židovskoga groblja. Tu se vidi jasno veliki dvogubi nasip, a dalje nema ni opekama ni kamenu ni traga; očito je taj gornji put bio rimski zid, koji je tu završavao. Na desno od puta u šumici vide se na dva mjesta (jedno nad kamenolomom, drugo nešto sjevernije) jasno ostatci zidova i šanaca, a rimska cigla svjedoči rimsko porijeklo. Odmah do šumice prostiru se prostrana polja, koja se na gruntovnoj mapi zovu Stari Slavik, a sva su polja i danas puna rimskih cigala i kamenja; tu se vrlo često nalaze novci različnih rimskih careva do Konstantina. Pred par godina, otkriveni su fundamenti (3 polukruga) na tim poljima uz šumicu, ali su doskora opet zatrpani. Uz židovsko groblje našao se g. 1907. jaki zid, mjestimice dvostruk, koji je obilazio uokolo do blizu željezničke pruge, a sad je to kamenje rasprodano. Na jednom mjestu našlo se lijepo profilovano kamenje, koje je vrlo nalik bilo kamenju nimfeja u Varaždinskim Toplicama, što danas služi tamo za sjedala, nedaleko rimskoga zdenca. Malo podalje nađena su i dva kamena s napisima, koje ću niže spomenuti. I na suprotnoj strani prema katol. groblju nađeni su g. 1925. neki fundamenti građevine neobična oblika, sad je to kamenje odveženo i spremljeno za posipavanje cesta na groblje. No rimski se Daruvar sterao i tamo, gdje je i sada mjesto, a vrlo je vjerovatno, da se protezao i do humka, na kojem je stajala kasnije sv. Jelena Podborska.

Nasuprot toga humka na poljanama, koje nose starinsko ime Kantara, našao se g. 1920. vrlo lijepo sačuvan nadgrobni kamen, koji se danas nalazi u Zagrebu, a podaje nam važne vijesti. Do sada još nije objelodanjen. To je čvrst vapnenac, (vis. 152 cm, šir. 86, debeo 70 cm). Na postranim stranama po jedan barbarski izrađen kip vojnika sa frigijskom kapom, mačem i štitom, a na prednjoj je strani napis u lijepim slovima II. stoljeća p. Is.

D. M.
AEL. L. FIL
AELIANO. SCRI
BAE. DEC. III VIR
M̄. IASORVM
AN. XLV. AET
LAELIANVS
PATRI PIISIMO
F. C.

Napis nam kazuje, da je rimski Daruvar bio u to doba municipium Jasorum, dakle da je pleme Jasa dobilo posebne povlastice, koje su mu davale rimsko pravo. Taj je municipij bio upravljan od decuriona quattuorvira, neke vrste pokrajinskoga senata, a Aelius Lucii filius Aelianus, koji je sa 45 g. umro bio je pisar te oblasti, neke vrste bilježnik.

Taube i Ccaplovics spominju jedan sumnjivi napis (koji nije sačuvan)

[4]) Ovo je »rimsko vrelo«, kasnije Julijevo vrelo u šumici na desno od kupališta. Leži podno nekadašnje rimske kolonije, koja je dopirala do sad. židovskog groblja.

THERMAE
IASORVENSES H. C.
(Herculi consecratae), no Piller i Miterpacher nisu ga vidjeli, dok su vidjeli drugi, (a navodi ga i Mommsen (4000), a Taube ga je spomenuo mnogo opširnije:

DIVO
COMMO
DO RES PV
BLICA IA
SORV

Danas nema više toga kamena s natpisom, i ne zna se kamo se izgubio.

Već je Taube opazio, da je ime ovog cara ostalo neradirano. Očito je i taj kamen služio za kasnije opravke kao materijal, kako su i drugi već poslužili, koji su g. 1907. kao materijal nađeni. Možda je taj ulomak bio u podnožju kojega kipa caru Komodu (180.—192.), a vjerovatno je, da su i drugim vladarima tu bili postavljeni brončani kipovi. Kad se u kolovozu g. 1877. kopala jama za gašenje vapna u dvorištu kuće ljekarnika Kuševića[5]), gdje je onda bio kr. kot. sud, nađeni su tamo fragmenti velikog brončanog spomenika: komad desne noge, komad trbuha s muškim spolovilom, dva komada repa. Sad je to u arheološkom muzeju u Zagrebu. Teško je dakako ustvrditi, da su to ostaci kipa baš cara Komoda, jer su i natpisi drugog vladara sačuvani.

U tom dvorištu ljekarnika Kuševića nađeno je još drugih predmeta, pa se čini, kao da je tu bio neki centar rimskoga Daruvara.

Tako su tu nađena u isto vrijeme i tri žrtvenika s natpisima, od kojih je jedan zatrpan, kako slabo pouzdani Luka Ilić priopćuje. Prvi je i drugi sačuvan, ali su natpisi tako trošni postali od dugog stojanja pred daruvarskim dvorom, da se danas jedva čitaju. Mommsen podaje ovakav napis: (3998)

I. O. M. DOL
PRO. SALVTE. IMP. L. SEP
SEVERI. ET. M. AVR. ANTONINI
aVGg I I I I I I I I I I Q. CAR
MEVS. IVLIANVS. 4. LEC. VII
GEM. CVM. IVL. ATTiCILLA. ET
CARMAeIS. SECVNDO. ET. ATTI
CILLIANO. FILIiS. V. S. L. M

(3999.)
I. O. M.
DOLOCENO
SECVNDIVS
RESTVTVS
LEG. X. GEM
PRO. SE. ET
suIS
POSVIT.

---

[5]) B r u n š m i d, Antikni figuralni spomenici u Hrv. nar. muzeju u Zagrebu. str. 51.
[6]) Septimius Severus (193.—211.) nadovezivao je svoju lozu na Antonina nazivajući se sinom M. Aurela Antonina (160.—180.) a bratom Komodovim (180.—192.). Zato su tu naročito spomenuta oba cara, a valjada i zato nije Komodovo ime na nestalom spomeniku izradirano, jer je taj nastao tek za Septimiusa Severusa.

Sarkofag iz Bastaja, kasnije u Daruvaru. (Rimski, ranokršćanski posao, orijentalni utjecaji.) Sada u Zagrebu.

Treći natpis na žrtveniku, koji je navodno opet ukopan glasio je prema Iliću:

I. O. M.
IM MAR . . . VIC
IM VIP NIRO
II COS
VM. . . OT
VI L LO . . . S

Mommsen ga stavlja među sumnjive. Prva su dva vojnička zavjetna žrtvenika u počast Jupitra Dolichenskoga. Štovanje toga boga donešeno je s vojskom iz Sirije: Doliche je starinsko mjesto u Komageni k. Aintaba, gdje je stajao znameniti hram Zevsa Dolichenskoga, a još je danas tamo svetište Dülük baba! Taj se je Zev, koji je u 2. stoljeću došao u Evropu prikazivao u oklopu sa frigijskom kapom, gdje stoji na biku, držeći u desnici dvostruku sjekiru, a u lijevoj grom i strijelu. Iz natpisa saznajemo da su u počast bogu, a jedan za spas careva (Sept. Severusa i M. Aureliusa) postavljeni, čujemo imena sasvim romanizirana, ali ipak s barbarskim prizvukom, prokazuje nam se, kojima su vojnim jedinicama ti vojnici pripadali. A kako su te tri are zajedno nađene, a uz to i komadi razbijenoga brončanoga carskoga kipa, možemo s nekom sigurnošću zaključivati, da je na mjestu Kuševićeve ljekarne (negda Kotarski sud) postojalo svetište, koje je g. 1877. otkriveno.

Dva dalja komada spadaju očito skupa. To je gornji dio, koji pokazuje tri poprsja i donji — fragment — koji sadrži napis, a skupa čini nadgrobni spomenik.

L LVA
MILCO
PRETOR
VAL DIGNI
VF ADATILI
NIA MATER... I
PIENTISSIMIS EC

Likovi su dosta ukusno izrađeni. Sada se nalaze u Zagrebu. Čita se: L. Valerio... militi cohortis pretoriae et Valerio Digni...., vivis fecit Adatil et..... nia mater, filiis pientissimis — fecit. Mati pokapa svoje sinove. Odakle taj spomenik, koji je također dugo trunuo na vlažnom mjestu u gospoštijskom parku? Danas to nitko ne zna, ali se sačuvao fragment nekoga dopisa Vlad. Zdelara, učitelja 50-tih godina XIX. stoljeća, Ivanu Kukuljeviću, te javlja, da su dvije takove ploče pronađene; na jednoj su glave podjednake, a na drugoj je srednja mnogo manja. Te druge danas više nema. Nađene su po tom obje na humku, na kojem je bila opatija sv. Jelene, nasuprot mjesta, gdje je otkriven onaj prvi spomenuti kamen u Kantari![8])

Iza zgrade Jugoslavenske akademije u Zagrebu leži danas veliki sarkofag sa značajnim ornamentima od vinove loze i lišća: na jednoj strani dva pantera među lišćem loze, sprijeda dva genija pokraj plohe, određene za (nikad neizvedeni) napis. Pokrovac imitira po običaju krov rimske kuće. Uz taj je spomenik bio još jedan pokrovac od sličnoga sarkofaga, ali taj je kasniji vlasnik zemljišta razlupao. I za taj mramorni sarkofag ne zna nitko, odkuda potječe, tek prije spomenuto pismo veli, da je nađen u susjednim Bastajima, g. 1842., gdje se na tisuće cigalja otkopalo i rasprodalo. Kod otkrića namjerili se kopači tada na mozaikom urešenu grobnicu, sve su to potamanili, a i sam sarkofag oštetili, a ništa nisu našli osim kostiju. Tada dade grof Julije Janković taj sarkofag prenijeti u Daruvar, da ga kasnije otpremi u novi svoj park u Stražemanu. Ali on osta tu do novijih dana. S njim su nađene još tri ploče s latinskom mrtvačkom pjesmom, od koje je jedan komad danas uzidan u prizemlju daruvarskoga dvora, a priopćio ga je Kukuljević u »Natpisima« (str. 32. pod br. 108.) s krivim podatkom, da je iskopan u Dežanovcu i da je natpis na škrinji. Sačuvani je komad na tvrdom vapnencu sa slovima kasnijega doba; sadržaje dio mrtvačke pjesme u tajanstvenim aluzijama, a počinje sa »Tartareis ruptus fornacibus implicat omnem - perpetuum vitae quondam datum«... Nu onaj list Zdelarov donosi još dva fragmenta, koji nisu nigdje priopćeni, a možda i k takovom carmenu pripada i onaj fragment, koji spominje Mommsen u III. sv. C. I. L. pod br. 206 a) b) iz Bastaja, po Kukuljevićevom prepisu. Mommsen misli, da bi oba fragmenta možda skupa spadala, nu do sada je sačuvan i u gradu uzidan samo jedan dio; dok se drugi zametnuo:

[7]) Brončani kip sigurno kojeg cara nije dakako djelo domaćeg majstora već očito pravljen u kojoj talijanskoj ljevaonici, kako bi danas kazali »u serijama«, pa su pojedini komadi šiljani diljem ogromnog rimskog svijeta!

[8]) U tom sam predjelu našao još zidova s fragmentima mramora antikne provenijencije.

... RA DE FRAGMINE FICTI
— — ECTVM VIDIT HARENA
— — MENTIS AGENDVM
— — FRANGERE MOTV.

(dulj. 40 cm., vis. 24 cm.).[9])

Ovi su fragmenti sigurno iz grobnica, ne spadaju u srednji vijek, kako je Kukuljević mislio, već u kasnorimsko doba, u doba prvoga kršćanstva. Prema tomu je i onaj sarkofag od mramora očito kršćanski, dopremljen iz Italije, a na to usmjeruje i sama dekoracija sarkofaga.

Konačno valja spomenuti ona dva napisa, koja su g. 1907. nađeni na Kunešovoj livadi, pa su otpremljena u Zagreb u muzej. Klasično ih je publicirao sa ilustracijama Brunšmid u svojim »Kamenim spomenicima Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu« (str. 338—340). Prva je ploča s natpisom u čast cara Gordijana III. (238.—244.) vis. 0.80, dug 1.47, deblj. 0.21, od pješčenjaka, slomljena u 3 dijela.

IMP. CAES. M. ANT
GORDIANO. PIO
FELICI. AVC. R. P. IAS

»Imperatori Caesari Marco Antonio Gordiano Pio felici augusto Respublica Iasorum.« Drugi je kamen baza figure carice Sabinie Tranquillae, supruge Gordijana III. Pješčenjak, vis. 123 cm, šir. 49 cm, deb. 58 cm. Gore su 2 rupe, gdje je izčeznuli kip bio usadjen. Napis:

SABINI
AE TRAN
QVILLI
NAE.
AVG
R. P. IAS.

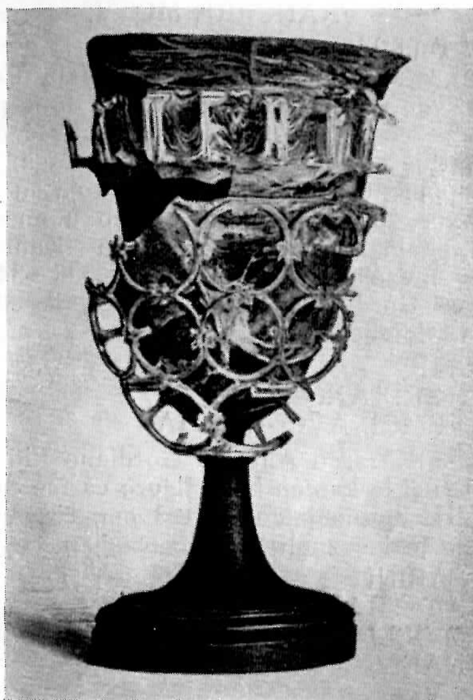
[9]) Ovdje prepisujem radi potpunosti ona dva fragmenta mrtvačke kuće, pjesme, što je spominje Zdelar. On a) navodi, da su ploče bile smještene u hambaru, ali tamo ih nema. Jedan je uzidan sada u dvoru.

a)

— — CVM CI
ADQVE S — —
SACRILEG — —
NUMINI E — —
ET IVSSIS PE — —
SEPTIMATVM R —
CONTEMPTO — —
ET BENE CREDENT — —
VERBERIBVS — —
— — SSO COELO? — —
(ovaj fragment je izgubljen)

b)

— — M PECTORE VOCEM
— — RIMA VERBA SONARE
— — VIDETVR IMAGO
— — VDAX ET ORE TIMENDUM
— — VM IRE RUBERET —
— — ATQVE SALVTIS
— — REO NOMINI
— — ESSE — —
— — TAM — —

»VAS DIATRETUM DARUVARENSE«. Fragment divotkupe, nađene 1785. u Daruvaru, sada u bivšem dvorskom muzeju u Beču.

U svem svijetu poznato je nekoliko komada t. zv. »vas diatretum« iz rimskoga doba. To su čaše u košarici od staklenih kolutova, a sve je skupa — s čašom — izbrušeno iz jednoga komada stakla pomoću kotačića. Svi su egzemplari dakako fragmenti, a najljepši je svakako onaj, koji je g. 1785. nađen u Daruvaru, pa ga je Chevalier Bossi poslao u dvorski muzej u Beču, gdje se i danas nalazi. Taj je pokal iz prozirnog opalescentnog stakla, visok oko 12 cm., 9 cm. širok, a pod gornjim se rubom nalazi napis izbočenim slovima: FAVENTIB.. (faventibus dis). Tragovi rada s kotačićem zapažuje se i danas. (Isp. K i s a, Das Glas im Altertum, 1908. II. 607.). Budući da su ovakove tvorevine vrlo rijetke i osebujne, u kratko ću njihovo značenje prikazati. Nema sumnje, da su ta stakla nastala kao oponašanje metalnih košarica, a kako se nalaze tek na Zapadu, u točno omeđenom rastezanju, to je vjerovatno, da su nastala na Rajni u drugoj polovini trećeg i u prvoj polovini četvrtog stoljeća. Način izradbe niti je jednoličan u svih, a niti je sasvim sigurno određen, ma da se još Winckelmann za te divot tvorevine zainteresirao. Bit će da tu ima više mogućnosti načina izradbe, no daruvarski i münchenski su apsolutno iz jednoga komada izrađeni, dok je kod drugih moguće, da su košarice od stakla napose učinjene, pa sa staklenim zubićima na čaše prilijepljene. Vrlo su zanimljivi komadi u Kölnu, Bonnu (Hohensülzen), Milanu (Trivulzio), pa onaj u Strassburgu, koji je za rata 1870. iščeznuo.

»Sabiniae Tranquillinae, Augustae, Res Publica Iasorum.«

To su do sada[10]) poznati spomenici rimskoga doba iz Daruvara, a k tomu valja dodati s i l e s i j u n o v a c a svih mogućih careva, koje su različni ljudi skupljali u zbirke, da se ove opet rastepu. Taube već spominje zlatnike Komodove, a 1926. kad su našljunčili park šljunkom iz potoka našlo se u tom šljunku sijaset novaca sve do Konstantina, većinom sisačke kovnice, koja je radila do V. stoljeća. Naročito se mnogo novaca — većinom bakrenih — nalazi na onim poljanama Stari Slavik zvanima, gdje je postojalo ono naselje, koje je zidom opasano bilo, gdje se i sada temelji kuća mogu razaznati.

Tako vidimo po rimskim ostacima nastajanje velikoga mjesta uz toplice, možda sijela plemena Jasa. Vidimo opsežna utvrđenja, izvedena barem dijelom u kasna vremena, vidimo centrum toga mjesta sa svetištem i carskim kipovima, nalazimo u daljem odstojanju grobove mogućnika. Pleme dobiva povlastice, postaje municipij sa dekurijonima, neke vrste pokrajinskog senata, a kasnije u doba careva postaje mjesto respublica. Careve M. Aurelija Komoda, Septimiusa Severa spominju spomenici, spominju Gordijana III. i njegovu ženu. Rimski vojnici dolaze i podižu zavjetne are tuđinskom Jupitru, a sve do u daleko doba kršćanstva živi se tu »more romano«, kako sarkofag i mrtvačka pjesan svjedoči. To je i takov je bio rimski Daruvar.

II. Srednji vijek.

Što se događalo kroz stoljeća poslije pada rimskog gospodstva u Daruvaru o tom ne zbore nikakovi spomenici, ni pisani ni od kamena, to jeste tajna i ostat će tajna. Glavno znademo: rimska se moć i rimski se svijet preživio, podlegao novom dobu i nestalo svega rimskoga. I kroz stoljeća kao da nema ničesa, a kad se opet nakon dugih, dugih stoljeća to novo doba javlja, svega je nestalo i novo je došlo, tako novo, da nema baš ništa zajedničkoga sa kulturom prošlih dana, kao da je sva zamisao neke konstantne evolucije tek puko znanstveno praznovjerje. Istina, o tih sedam, osam stoljeća, što nas dijele od rimskoga života i onog u srednjem vijeku ne znamo ništa: stvaranje će ostati za nas uvijek neprotumačeno, mi tek vidimo stvoreno.

Mi smo tako došli do XIII. stoljeća. Posvuda je kršćanstvo ustaljeno, posvuda su brojna župna mjesta s velikim crkvama, ima i samostana, velikih opatija... danas ne možemo ni svih tih mjesta, koja su tu postojala više lokalizirati. Pa i njih je opet nestalo! Da, još poslije turskog doba stajale su mnoge ruševine velikih crkava ali i tih je davno nestalo, a neke nestaju pred našim očima (kao n. pr. Bijela).

Žiteljstvo je do sada naskroz slavensko, a tek službene diplome donose pomađarena, prosto prerađena imena mjesta.

Daruvar nije u srednjem vijeku nikakav centar, već je tu ulogu preuzeo tvrdi grad D o b r a k u ć a[12]), koji se nedaleko istoimenoga bi-

[10]) Prigodom regulacije potoka Toplice u Daruvaru, nađen je nedavno fragment nadgrobnog spomenika sa 2 lika, izvedena u plitkom relijefu. Pri izvađanju obalnog betonskog zida našao se i jedan sarkofag, ali ga nisu dirali već u taj zid ugradili!!!

[11]) C s a n k i, Körösmegye XV. században. — S z a b ó, Dobra kuća (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb, X. 1909. str. 33.)

jednoga sela i danas diže u ruševinama, posve zapuštenim i zaboravljenim. Taj je grad isprva bio kraljevski grad, a Ludovik postavlja tamo kaštelanom Georgija, sina Gregorija Kurjakovića, kog je slomio i zarobio. Kasnije preuzima taj Georgije kaštel Ratspurch od goriško-tirolskog grofa Meinharta, a Dobru kuću preuzimaju Hrvatinići (1358.), jer su dali kralju bosanski grad Greben. Odslije vladaju tu srodnici Hrvatinića Nelipići, od kojih je Benedikt 1412. sagradio manastir pavlina, komu se kod Bastaja crkva sv. Ane još uzdržala. Oko 1476. gospodari tu potomak švedskoga židova, pečujski biskup Ernušt Hampo*), nezasitni gospodar grada Gjurgjevca, a malo poslije vlasnici su grada Sekelji de Kevend sve do 1542., kad grad pada Turcima u ruke. Eto, to je u kratko istorija sredovječnoga centra daruvarskoga kraja. Nu sačuvali su se tako brojni spisi po svim mogućim mađarskim arkivima, a najviše u Bashalmi (Szabolcs-megye) u arhivu Pongraca de Szent Miklos et Ovar u Gornjoj Ugarskoj. Iz tih se spisa dade sačiniti vrlo potpuna slika života onih dana. Regesta tog Pongračevog arkiva objelodanio je Dr. Karácsony Janos: u Magy. történelmi tár. g. 1896. i 1897. (od g. 1300. do g. 1529.).

U to doba već je ondašnji Daruvar sigurno u više dijelova postojao, baš kao što se i danas dijeli u gornji, donji i trg Daruvar. Ti su dijelovi bili tako na blizu, da se ne rijetko spominju kao jedan dio. Čini se, da je najstariji naziv bio do danas nezaboravljen naziv Podborje, a u službenim spisima prevađa to sa »Fenyőallya« ili »Bor-alatti«! Točan prevod! Tu je bio i samostan minorita de Podborje, tu je postojala i opatija benediktinaca Helena de Podborje, koja u naslovu i danas živi.[12])

Druga je općina bila Četvrtkovac ili magjarski Csütörtökhely (buduć da se tamo četvrtkom obdržavali sajmovi, a u Sredjanima, Szerdahely u srijedu). Spominje se vrlo mnogo puta do g. 1536., kad se spominju Privilegia liberationis oppidi Csütörtökhely u Keglevićevom arhivu (Arkiv Jugoslavenske akademije u Zagrebu). Opet je tako blizu Podborju, da se manastir minorita zove 1490. monasterium s. Ladislai sub Bor (= Podborje). Već je g. 1487. župa, kojoj 1475. dariva S. Török selo Ratkovdol, a bila je posvećena sv. Mariji, te je i popis od g. 1501. spominje. Svakako je mjesto bilo blizu posjeda Dobre kuće, pod koju je spadalo, jer već 1335. saznajemo, da je Cs. graničio s posjedom Dobre kuće. 1514. čitamo, da je Fr. Nelipić oteo ostavinu župnika »dobro-csütörtökhelyskog«, a g. 1516. otima N. Szekely patronat nad tom župom.

Treći se je dio zvao Héviz = Toplica, topla voda, isprva tek »possessio«, a g. 1508. već trg. Opet vrlo blizu Četvrtkovcu, tako da se g. 1527. spominje kao jedno mjesto, a i taj je dio spadao pod Dobru kuću. Tu je bio grad Kö, Kuvar, u kojem je stanovao Nelipić. Pod gradom — kao i sada — bila je kapela, pa je N. Sekelj oteo Nelipiću i taj patronat u »Kuvalya«, g. 1516. A g. 1476. napada Ernušt Čakovački taj grad, razara ga i priklapa Héviz, Cüstörtökhely, Podbresya, Zatothyna, Drenowcz i Bela brega Dobroj kući. Svađe i kupnje traju dalje, ali još 1522. stanuje Fr. Nelipić u »Köallya«. Iz Héviza vodio je put u Thapolcza-Szent György = Gjurgjić na Toplici; danas iščeznulo mjesto, komu čuva spomen naziv rudine i potoka »Gjurgjička«. Glavni je naziv bio za cijelo naselje svakako Podborje, koji se do danas održao, barem u narodu, ako i ne u službenoj nomenklaturi.

Znatan dio toga srednjevjekovnog Podborja morao je pripadati Hermanu sinu Punikovu, gospodaru Grebengrada u Varaždinskoj županiji, (koga su njegovi nasljednici posvema izgubili.) Posljednji od tih grebengradskih Hermanovića Ladislav posini g. 1481. Baltazara Baćana, pa mu preda sve svoje dobro. Baćanima je uspjelo, da održe i Grebengrad, koji je ženitbom prešao kasnije u ruke Erdöda, a i slavonske posjede do turske invazije. Baltazar Baćan namjestio je 1501. u blizoj Mičkevini (Dimicskföld) župnike; 1521. piše zlosretni ban iz mohačke bitke Fr. Baćani iz Kreštelovca svom susjedu Kaštelanoviću pismo, zovuć ga na izmirbu.

Ladislav Grebenski bio je valjada pokopan u crkvici sv. Jelene u Kreštelovcu (Csaplovics I. 72 donosi 2 suprotne vijesti o tom), a odavde je nadgrobni kamen prenesen u Daruvar. To je bio jedini sredovječni spomenik, a i toga je nestalo. Taj kamen spominju najbolje u spomenutom svom djelu Piller i Mitterpacher (str. 92), (njihove navode potvrđuje i list V. Zdelara, o kojem je prije govoreno). »In eodem Kristalovacz tumba forte retecta est, in qua nihil reliquum erat, praeter cingulum sericeum auro picturatum. Sepulcro incubebat lapis, cui insculptum est scutum cordis figura, gerens rotam rare dentatam cum binis se decussantibus radiis, in eaque leonem currenti similem, gentilitum signum. Lapidem marginat scriptura charactere monastico: Hic jacet egregius dominus Ladislaus. Filius Hermanni de Gereben a. d. 1489.« To je pravi grb Grebenskih (vidi u župnoj crkvi u Remetincu). Csaplovics je sigurno još 1819. taj kamen vidio, ali danas mu na žalost nema više traga. Po naivnoj, još daleko kasnijoj risariji učitelja Zdelara, dade se taj kamen s natpisom lako restaurirati. Nu i Kaštelanovići od Sv. Duha (de Szt. Lélek) imali su tu svoja dobra: ta još 1541. 10/6. daje kralj Jurju Kaštelanoviću potporu od 300 f. u svrhu obrane gradova Zirch (= Sirač), Solnack (= Željnak) i manastira Podborje. (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva IX. 182.) Kaštelanovići dobili su taj posjed nakon Tiboldovića[14]), koji su ga u buni protiv Sigismunda izgubili.

I tako smo se primaknuli dobi propasti, dobi turske invazije. Turci su sredinom XVI. stoljeća ovamo prodrli, sav se svijet razbježao, a oni naseliše ovamo Vlahe Martolose, koji u svojim potomcima živu i sada, prastarim životom u brdskim krajevima.

A taj je kraj u srednjem vijeku imao mnogo gradova: Stupčanica (Gorjanski), Dobra kuća (Nelipići, Sekelji), Sirač (Kaštelanovići), Željnak, Badljevinu (Tahi), Čaklovac, Pakrac (prioratski i Tahijev); tu su bile silne opatije: Bijela, djelo roda Tiboldovaca, Sv. Ana (Nelipića), Podborje, opatija sv. Jelene, samostan franjevaca u Podborju. Popis crkvi od 1501. spominje još preko 30 župa, kojim se spomen i za turskoga doba zadržala, ali se mnogim danas ne da ni približn omjesto odrediti (Dimicskföld, Saploncha, Tapolcza Szt. György, Pogano Sz. Peter, Kretym, ss. Margaretha de Dobra kuća

---

*) O tom Ivanu Hampo ili Ernestu isp. u »Narodnoj Starini« (II. 1923.) u članku dr. I. Bojničića, Grb knezova Zrinjskih, str. 160.

[12] Szabó, Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Podborje, Bijela i Rudin). Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva IX. Zagreb, 1907. str. 201).

[13] Vj. Klaić, Plemići Svetački (997.—1719.) »Rad« Jugoslavenske akademije, knj. 199. Zagreb, 1913.«

itd.) O tim se mjestima nalazi dosta materijala u arhivalnim publikacijama, pa ću se kasnije i na nje osvrnuti.

Tog svega nestaje, a predjel do Kraljeve Velike, pa daleko u požeški kraj prozove se »P a r v a V a l l a c h i a«, Mala Vlaška. Kakov je život tu bio u tursko doba ne znamo, tek novi podanici nisu plaćali poreza do carskog harača, ali su morali stražiti na Ilovi.

U vrijeme turskog se gospodstva poštivale još toplice, koje su i Turci voljeli. Poslije oslobođenja dade carsko-austrijska komora sastaviti veoma važan popis Male Vlaške (obavljao je Martin Zemljak) g. 1702.

Iz toga popisa[15]) saznajemo veoma točno stanje žiteljstva poslije oslobođenja od Turaka, a saznajemo i mnogo toga o tom, što je bilo za tursko doba. Sva sela, koja se u tom popisu navode mogla su već i prije Turaka postojati, a nekojih je od tog doba do danas nestalo.

III. Novi vijek.

Popis od g. 1702. veoma je točan i — tendencijozan, kako je već komora to mogla dati izvesti. Hotice je uvijek stavljala pitanje, da li se znade za predturskoga gospodara, a dakako na to je pitanje uvijek slijedio negativan odgovor, pa je komora dobila pravo raspolaganja tim posjedima. Izvještaj veli za Daruvar: »Pagus Podborie in planitie, attamen domus plerumque in colliculis situatae, distat a diruta arce Szirach 1 h. . . . H i c p a g u s m u l t i s a n n i s d e s e r t u s e r a t, ante quadraginta annos inhabitatores denuo domus extruerunt, et ab hoc tempore semper inhabitatur... Infra pagum ad unum quadrantem horae balneum calidum datum, est tamen intectum, attamen gradus ex quadrato lapide videntur, advenae multi sanandi gratia eo veniunt; qualesnam morbi curantur ignorant homines... — Item ad unum quadrantem horae inde rudera magnae arcis Podborie nuncupata reperiuntur; sub antiquis Hungaris ruinata est, etiam rudera magnae antiquae ecclesiae apparent«. To je očito ruševina Sv. Jelene ili Podborje. Tada je bilo u selu 51 kuća, svi grčko-istočni, a posljednji turski gospodar bio je Huseinaga Gradiščanin. Od svake se sesije plaćalo po 1 dukat carskog harača.

Tako je komora dobila pravo raspolaganja svim posjedima u okupiranim krajevima, pa ih je dijelila od reda tuđincima. Podborje je god. 1745. imalo 78⅓ selišta, a g. 1751. nalazi se — barem dijelom — u vlasti Mihajla baruna de Szlavnicza (»Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva V. 184.), a jedno je vrijeme spadalo i Podborje k velikim siračkim posjedu, koji je bio podijeljen Arseniju Čarnojeviću i kasnije zamijenjen za posjed u Ugorskoj. U sve to vrijeme postoji samo Gornje i D. Podborje, današnji Daruvar, trg, tvorevina je familije Janković, tvorevina XVIII. stoljeća, jer se ono par starih kućeraka tamo nije moglo smatrati niti selom. O porodici Jankovića Daruvarskih izvještava Jul. Kempf (u studiji u »Vjesniku Državnog arkiva u Zagrebu«, 1929. sv. IV. str. 141.), koji je kao čuvar požeškoga muzeja, gdje se čuvaju arhivalija Jankovića za to najpozvaniji. Ima zasad toga dosta neobjašnjenoga, a valjda za uvijek neobjašnjivog iz vremena početaka te porodice, kao što je to redovno kod mnoge naše vlastele. Bonaventura Janković dolazi 1695. iz Bosne u Pečuh, živi tamo kao krznar i senator, pa traži i dobiva g. 1722. po-

[14]) S m i č i k l a s, Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. I. Zagreb, 1891. str. 246.

Dvor grofova Jankovića u Daruvaru prije godine 1879. (po litografiji Hühn-ovoj od godine 1861.). Danas Realna gimnazija.

tvrdu plemstva, jer se diploma, kojom je g. 1588., dobio za junaštvo plemstvo Mihajlo, sin Gjurin, navodno njegov predak, izgubila. Bonaventurin sin Nikola umre sa 37 godina i ostavi dva sina Antuna i Ivana.

A n t u n je Janković rođen 1729. u Pečuhu, posvetio se pravu i s t i č e golema imanja: u Ugarskoj Csepregh, a u Slavoniji Sirač i s Daruvarom i Pakrac. 1757. podžupan je požeški, 1770. veliki župan, prati dvaput Josipa II. na putu kroz požešku županiju, postaje 1785. predsjednikom stola sedmorice u Budimu, te mu je povjereno i stišavanje seljačke bune u Sedmogradskoj. Svom plemstvu pribavi 29. II. 1765. pridjev »de Daruvár«, a 28. XI 1772. postaje grofom. U toj se diplomi spominje izrijekom »c a s t r u m P o d b o r j e, a l i t e r D a r u v a r«. 18. IX. 1789. umire u Budimu i bude u Csepreghu pokopan. S njim prestaje grofovsko dostojanstvo familije.

Antun je Janković stvorio Daruvar, odsjekavši od siračke gospoštije znatan dio. Kako je i Pakrac bio u njegovom posjedu, nastalo je golemo imanje, po kojem je imao tri glasa u ugarskom saboru. Antun je Janković podigao od g. 1760 do 1777. mjesto Daruvar tako, da je već tada u njem bilo 60 kuća, u kojima je bilo i Nijemaca i Magjara i Talijana i Srba, sve samih obrtnika. Da, još g. 1814. pozivaju Jankovići u požunskim novinama majstore, da se nasele u Daruvaru, gdje im se obećavaju svakojake polakšice.

Odslije se zove mjesto »Daruvar« (daru=ždral, dakle »Ždralovgrad«), nu staro se nazivlje »Podborje« nije izgubilo, kako to Csaplovics još g. 1819. posvjedočuje. G. 1771. sagradi A. Janković veliku palaču, daruvarski grad, kao sijelo velike njegove gospoštije, i to po nacrtima bečkih arhitekata. Tu je bilo 60 soba i prostorija, a g. 1777. bio je grad dovršen. Danas je općinska svojina, pa je u dvoru nekada silnih Jankovića danas realna gimnazija i trgovačka škola. Nuzgredne zgrade i park trebale se tek

Župna crkva u Daruvaru, djelo baroka iz polovine XVIII. stoljeća.

g. 1780. dovršiti. U glavnom je grad ostao do danas sačuvan, tek su se sobe pregrađivale, a g. 1868.—1870. izvedena je za Julija Jankovića altana za 3000 for. U parku, koji je poslije oslobođenja nestao, nalazilo se sijaset najraznolikijega egzotičnog drveća, sve u lijepu cjelinu udruženo. U isto je doba nastao i park oko Stražemana, a to je bilo ono isto doba, kad je Maksimilijan Vrhovac zasnovao divot-perivoj Maksimir.

Piller i Mitterpacher hvale Jankovića, da je »ex inglorioso pago, qualis paucos annos ante fuerat, in nitidum converteretur oppidum«. (»Iter«, str. 93.) Taube veli, da je taj dvor najljepši u cijeloj kraljevini, pa se ne bi trebao ni u Beču sakrivati.

Jankovići su bili vrlo umjereni gospodari, koji nisu tražili velike tlake, a brinuli su se koliko za sebe, toliko i za druge. U prvo je doba sagrađeno kupalište, i to Antunova kupka, koju su gradili makedonski majstori, a tu su navodno upotrebljeni opet rimski fundamenti. Kasnije (g. 1810.—1818.) sagrađena je Ivanova kupka (danas Aleksandrovo kupatilo), gdje se nalazila jedna zajednička prostorija i sa svake strane po dvije kupke. Blatne su kupke bile samo daščara, kasnije je tu sagrađena od cigle oveća zgrada, a tek Tüköryjevi sazidali su današnju, po nacrtima peštanskih arhitekata. Sagrađeno je za goste i svratište i još dvije zgrade, a uređen i veliki kupališni park, u šumici izvedeni putevi itd. U to je doba

napisao (1818.) gospoštijski liječnik Gabrijel Posa i prvu monografiju Daruvara: »Tudósitás a Daruvár és Lipik ferdőkről« (Wien b. Haykul).

Svi putopisci spominju s u s h i ć e n j e m i k a t o l i č k u c r k v u u D a r u v a r u, koja danas postoji, tek je bitno izmijenjena. U ta je vremena bio taj kraj naseljen većinom pravoslavnim življem, pa je istom početkom XIX. stoljeća tu nastala kapelanija, koja je u tridesetim godinama postala župom. Opise nam crkve, građene g. 1764. ostaviše i Taube i Piller & Mitterpacher te Csaplovics. Crkva je barokna rotunda sa dva tornja po strani i tri ulaza. Unutra je stajao jedan oltar u sredini, gdje su se mogle čitati u isto vrijeme tri mise, a nad tim je oltarom bio lik sv. Trojstva, komu je crkva i danas posvećena. Kasnije je dograđena apsida i tu smješten jedan oltar (dio staroga!), a još kasnije sagrađen je dosta neorganično toranj. Crkva je još i sada zadržala mnogo od svoje prvotne osebujne ljepote i skladnosti, samo je nevolja ta, da se ne može nikako povećati.

Brat Antuna Jankovića I v a n, posjednik Stražemana (1731.—1798.), baštinio je sva dobra bratova, pa i Daruvar. Javno se nije mnogo isticao, tek se brinuo za svoju brojnu djecu. Preživjela su ga dvije kćeri i sin I s i d o r. Taj je sin (* 1789., † 1857.) bio posve maloljetan, kad mu je otac namro imetak, pa ga je maćuha Alojzija, rođena grofica Festetić, odgajala. Nakon punoljetnosti bilo je dosta parbe s maćuhom, dok je dobio u ruke golema vlastelinstva, koja je god. 1849. predao na upravu svom sinu J u l i j u J a n k o v i ć u. Taj je rođen g. 1820. u Pakracu, veoma pomno odgajan izučio prava u Požunu, pa je g. 1844. postao advokatom, položivši prisegu u Pešti. Već sa 25 godina u javnoj je službi požeške županije, 1845. njen podžupan, 1848. govori o hrvatskoj narodnosti. . .! Ban ga Jelačić imenuje banskim povjerenikom za požešku i virovitičku županiju, a poslije apsolutizma postaje vel. župan u Požegi, gdje je 1861. ustoličen, nu ostaje samo kratko vrijeme. U saborima onih godina igra Julije Janković vidnu ulogu, pri stvaranju nagodbe pristaje uz klub manjine, koja nije htjela ropsku tobožnju nagodbu. Vjerovao je i sam, da će postati banom, ali kako je odbio poziv na krunisanje g. 1867., jer da je neustavan to se očekivanje nije ispunilo, a još se manje moglo očekivati to g. 1873., kad se također na njega pomišljalo. Julije Janković je takova ličnost, koja je i političkim radom i svojim dobrotvornim akcijama zaslužio potanju monografiju; nu na žalost se nije nitko našao, tko bi sve te razbacane vijesti skupio i sredio. G. 1857. dobio je grofovstvo, koje je nekad bilo dano njegovom prastricu Antunu, te novi grb, u kojem je sjedinjen stari grb Jankovića (ždral) sa novim dijelom, uzetim iz grba tasta mu Vilima grofa Montbela (2 crvene tvrđave s kruništem).

Nu svojih imanja nije mogao zadržati. G. 1861. prodaje Pakrac, (osim čestícu s pakračkim gradom,[15]) g. 1876. prodaje Stražeman sa lijepim dvorom, (koji je za prevrata sravnjen sa zemljom)*) i porodičnom grobnicom sa pompoznim spomenikom iz početka XIX. stoljeća, a g. 1879. prodaje konačno i Daruvar Magdaleni Lechner, po kojoj će porodica Tüköry par decenija gazdovati na posjedu Jankovića.

Julije Janković, posljednji svog roda odseli iz Hrvatske, te se smiri

[15]) J. K e m p f, O grof. porodici Jankovića. G. 1877. proda Janković grad pravoslavnoj crkvenoj općini, a ugovor je objedanio Kempf: Iz prošlosti Požege. 1926. str. 145. Sada je tu sve porušeno.

*) Isp. u »Narodnoj Starini« (VII .knj. 1928. str. 74.) Gj S z a b ó, Epilog.

Daruvar u sadašnjosti

u Achenkirchu u Tirolu, pa tu doživi 82 godine, te umre g. 1904. Preživjela ga je supruga sa 2 kćeri, od kojih jedna — Ana — i sada živi »posljednja«,[16]) dok je starija Marija ubijena za prevrata (1918.) u Drenovcu kod Voćina.

Sve, što se dalje s Daruvarom događalo, otkako je nestalo Jankovića Daruvarskih[17]) pripada tek nedavnoj prošlosti i sadašnjosti: uspomena na te gospodare, koji su Daruvar stvorili, pa ga ravno stotinu godina držali, brojna selišta stvorili, stara povećali, nije iščeznula. Poslije Tüköryjevih dolazi posjed u ruke banaka i dolazi do parcelacije, do uništenja svega, što je XVIII. stoljeće stvorilo, nestaje parka, nestaje pomalo i Julijeve šumice do kupki, a sve u svemu: teško se održava. Nu mjesto se samo proširilo, jer su nastala brojna gradilišta, a tako sve po onom: jednom smrt i propast — drugom život!

Pred našom dušom nižu se čudne slike: Jasi se bore s Rimom — uzalud! Rimski i orijentalni bogovi zavladaju i ovdje sve do ranog kršćanstva. I tada kroz stoljeća mrak, teški mrak, a najednom osvanu sredovječni rodovi i njihovi gradovi, dolaze Kurjakovići, Nelipići, Sekelji, Kaštelanovići, Baćani, posinci Hermana Grebengradskog, tu vladaju silni Tiboldovići, (Zemče-Svetački) tu dižu svoje zadužbine. I provali Turčin, rasturi sve u tom bogato napučenom kraju i sve se pretvara u pustoš i ruševinu, sve do dolaska Jankovića, koji tu stvaraju sebi novu domaju i ostavljaju sve svijetu, o kojem nisu ništa ni slutiti mogli...

[16]) G. 1932. objelodanjeni su neki fragmenti njenog dnevnika pod naslovom »Posljednja«.

[17]) Rad i djelovanje grofa Julija Jankovića na političkom polju, gdje nije uvijek bilo sve bez zamjerke, ali u svijetlu pravedne historije izbledjuje često tamno pred brojnim svijetlom, najbolje se vidi u djelu Martina P o l i ć a: Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Zagreb 1899. i 1900. O njegovim mecenatskim činima u spomenutim spisima Julija Kempfa.

IV. Okolica Daruvara.

Krnj bi ostao sav ovaj prikaz, da se ne osvrnem na nekoje l o k a l i t e t e o k o D a r u v a r a, koji su štošta sačuvali od davnih dana. Prolazeći i izučavajući više od trideset godina ovim krajevima, našao sam sijaset toga, što je vrijeme od onda sasvim uništilo. Mnogo sam toga već opisao, ali to je sve raštrkano i nepristupno, pa donosim ovdje kratak pregled.

Tik do Daruvara nalazi se humak, na kojem su još do nedavna bile ruševine opatije sv. J e l e n e d e P o d b o r j e, koja još živi u naslovu.[18]) Danas se jedva tragovi zapažaju, a uokolo se nalaze sasvim sigurni tragovi rimskih ostataka. Nu već davno prije dolaska Turaka gospodovali su u tom benediktinskom samostanu svjetovnjaci: 1541. dobiva Juraj Kaštelanović 300 for. za opravak svojih gradova: Sirača, Zelnjaka i m a n a s t i r a P o d b o r j a, a g. 1542. čujemo, da je tu bilo smješteno 25 haramija. Ovamo se odnosi panegerički opis Taube-ov (Beschreibung d. Königr. Slavonien. Leipzig 1777/8. III. str. 42.). »Jugozapadno od Daruvara vidi se drugi spomenik starih vremena, prekrasna, od veće česti porušena palača, nu sami odlomci svjedoče, da je to bilo divot djelo. Prizemlje je sasvim sačuvano, ali nutrinja je satrta budi od neprijatelja, budi od vremena. Razbijeni stupovi, ispucani svodovi, lukovi, vijenci, podnošci stupova i drugo viri tu iz zemlje, tamo leži na njoj, a grmlje krije velik prostor, usred kojeg se diže dvor. Pod kršem vire sa stijena slike ljudi, svi u redovničkom odijelu poput velemeštra templarskoga reda«. Templarima, međutim, nije tu bilo nikad traga.

Prastara je župa postojala u T o p l i c i s v. G j u r g j a, koja se spominje u posjedu roda Tholineg već 1283., a župa g. 1334., pa sve do 1527. Tu je danas šuma i potok Gjurgjička, a popis od g. 1702. spominje kod Brestovca ruševine hrama, koji se zove »Jurdicz«. U našim se arhivima nalazi sva sila spisa, koji se tiču ovoga mjesta.

B r e s t o v a c je nova naseobina, koja je nastala na tlu starog sela istoga imena. I tu je bila crkva sv. Marije, koja se spominje g. 1334. kao eclesia b. virginis in possessione filiorum Ysau.

K r e š t e l o v a c je prastaro mjesto: već je u rimsko doba bilo nastavano, kako svjedoče brojne rimske cigle kod mlina na kraju sela. Jedan od prijašnjih gospodara Nikola Artov de K y r i s t a l f e l d e daje ispravu o izmjeni posjeda potvrditi. Kasnije su tu Grebenski gospodari, pa po njima Baćani: tu boravi 1521. i 1525. ban Franjo Baćan, a kralj Ludovik izdaje tu 1518. ispravu. Da je tu bila utvrda svjedoči vijest od 21. VII. 1529.: »Arx eciam Chrystalocz . . . . expugnata esse dicitur« (»Vjesnik zem. arkiva XI. 54). Tu je bila do g. 1501. spominjana župa Kuzme i Damjana. Zanimljiv je opis Kreštelovca u Pillera i Mitterpachera u g. 1781. str. 92. Odavde potječe sigurno prije spomenuti nadgrobni kamen Ladislava Grebenskog, koji je u Daruvaru izčeznuo.

U blizom su D e ž a n o v c u, koji i danas nosi ime »Kaštel«, gospodovali K a š t e l a n o v i ć i o d s v. D u h a, koji pomalo istiskuju Tiboldović Zemčejevce, kao istaknuti pristalice kralja Sigismunda.

[18]) »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« IX. 201; S z a b ó, 3 benediktinske opatije. O Dobroj kući »Vjesnik« X. 33. i S z a b ó, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb, 1920. Izdanje »Matice Hrvatske«.

Ovamo piše Kaštelanoviću g. 1521., da još 1525. Baćani kao svojim susjedima. Crkva je bila posvećena sv. Duhu, a još g. 1524. bio je u Kaštelu Gregurius Gergurić, castellanus castri. Sasvim je nestalo mjesta Dimicsföld-a (možda tamo, gdje je sada šuma Mičkevina!?). O tom posjedu i njegovim vlasnicima i medjama govori Smičiklasov Codex VIII. str. 118 (za g. 1306.) i str. 566. (za g. 1320.), gdje vidimo kako Petar i Pavao, sinovi Lovre de Pukur posinjuju Petra Kaštelanovića (dictum Castellanum). Mjesto je bilo župno, crkva sv. Mariji posvećena, a u Keglevićevom se arkivu nalazi sijaset isprava, koje se na to izgubljeno mjesto odnose. Osim ovih ima još nekoliko župa, koje se nikako više ne mogu lokalizirati.

Nedaleko Bastaja (gdje je bilo očito rimsko mjesto!) vidi se podor Stupčanice na brijegu, koja se u ispravama zove »Soploncha«, a tri četvrt je sata daleko od podora Dobre kuće, o kojoj je već bilo govora, te smo je spoznali kao nekadašnji centar ovoga kraja, a saznali, da se i arkiv Dobre kuće sačuvao. Nu bila su tu i dva mjesta Soploncha još g. 1501. sa dvije crkve: sv. Marije i sv. Mihajla, te je još popisivač od g. 1702. zabilježio, da se Donja Soploncza nalazi uz potok istog imena, a Gornja da je zapuštena. Mislim, da je jedna od ovih Soploncha bila na mjestu danšnjih Bastaja, a druga tamo, gdje karta bilježi Abramovac, jer se spominje u listinama i »Abramo-Szent Mihaly«.

Stupčanica[19]) je bila svojina Tiboldovića-Svetačkih, kasnije donacijom kraljevom Petra Poharosa, konačno od 1424.—1481. roda Gorjanskih, a poslije ovih dođe u ruke Banfijevaca de Alsó Lèndva. 1542. postaje turska do g. 1688., kad su Turci: dva age i 40 nefera pobjegli u Gradišku. Podor je još toliko sačuvan, da se vidi sistem grada.

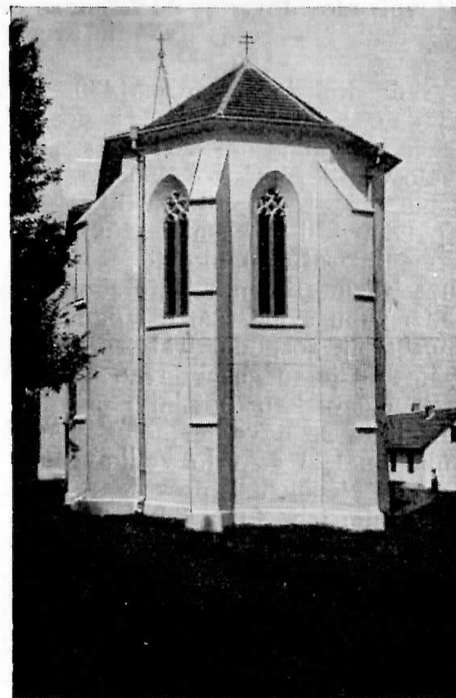
Malo dalje od Bastaja stoji gotička crkva sv. Ane,[20]) koja je sagrađena na tlu, što ga 1412. poklanja Benedikt Nelipić i sin Ladislav pavlinima. Poslije turskog doba ostade samo ruševna crkvice, a samostana nestade. Nu g. 1735. dođu ovamo pravoslavni kaluđeri iz Pakre, oprave crkvu, sagrade manastir i od onda je ta crkva u posjedu pravoslavnih ostala. G. 1858. vidio je crkvu Ivan Kukuljević, opisao je i preporučio opravak, koji je 1860. i učinjen. To je vrlo zanimljiva kasno gotička građevina, a dosta se sačuvalo iz davnine, dakako svodova nema od stoljeća. Tim je zanimljivija, što se pokazalo, da joj je tlocrt isti, kao i crkve u Bijeloj.

Još pred kojih četrdeset godina stojala je velika ruševina crkve i utvrđenog samostana u Bijeloj. Sad je svega nestalo posvema: dijelovi majstorski klesanih pilova nalaze se pod svinjcima u selu Bijeloj. Što je zidova ostavilo vrijeme, to je »skrb« stanovnika potamnila, pa se u dvorištu Stojana Radulovića nalaze poslagani lukovi, rebra itd. Povijest te benediktinske opatije XIII. stoljeća, koja se zvala najprije »abbatia de Grab«, a utemeljili su je silni Tiboldović-Zemče-Svetački iznio je Ráth Karlo: A bélai bénczes ápátság (Magyar Sion 1866.[21]) Lađa je crkve bila

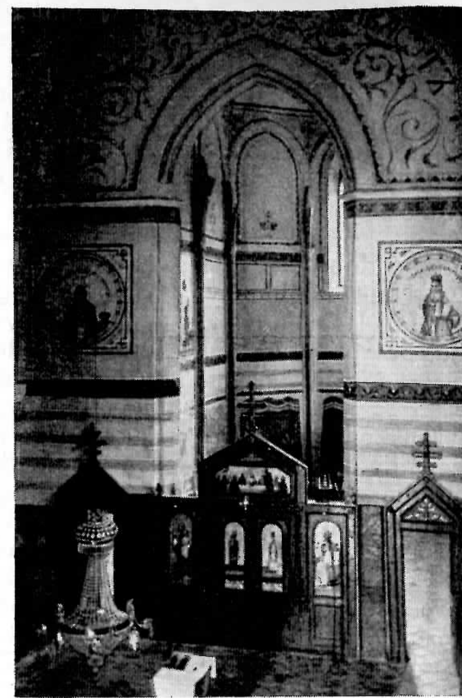
[19]) Csanki, Körösmegye XV. sz. — Szabó: »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« XI. 1911. i »Sredovj. gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji«.

[20]) Грујић: Грађа за историју пакрачког владичанства, „Богословски Гласник", Сремски Карловци 1907.

[21]) V. »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« IX. 201. — Tri faze propadanja Bijele isp. u »Narodnoj Starini« VII. 80. G. 1928., i ovdje pred člankom kao ukrasnu vignettu; u N. S. VII. 74. i 75. str. isp. i Stražeman i Voćin.

Sv. Ana kod Bastaja. Nekada (od g. 1412.) pavlinska crkva, utemeljio je Benedikt Nelipić, kasnije crkva pravoslavnih monaha.

Sv. Ana kod Bastaja. Nutrašnjost nekada pavlinske, gotičke crkve. U svetištu fragmenti rebara uništenoga svoda na polupilovima.

14 m duga, 7 m široka, svetište 10.50 m dugačko, 6.20 široko; baš kao još postojeća crkva sv. Ane kod Bastaja. Jaka utvrđenja postojala su još g. 1895.

Opatija je kasnije došla u ruke jajačkih banova, a 1513. zatražio je panonhalmski nadopat sv. Martina natrag i papa je Leon X. uspostavi. Svakako je to bio velik posjed, koji je plaćao g. 1494. 94 for. poreza. Nu već 1542. cijeli je kraj turski, a staroga je žiteljstva nestalo posvema. Prošao je turski vakat, a popisivač od g. 1702. opisuje Bijelu u ruševinama s velikim tornjem, a u blizini i drugu veliku crkvu. Piller i Mitterpacher opisuju g. 1782. crkvu i njene bogate slikarije. Kukuljević je 1858. narisao naivno, a opet vrlo vjerno Bijelu, koja je neko vrijeme, dok se zidao manastir Pakra, služila pravoslavnima za hram Preobraženja.

Povijest je manastira u Pakri na osnovi akata utvrdio već Csaplovics u djelu: »Slavonien u. zum Theil Kroatien (Pest. 1819.), a posvema je izrađena u već citiranoj radnji Radoslava M. Grujića »Građa za istoriju pakračkog vladičanstva« (1907.). Taj je pravoslavni manastir nastao za turske vladavine, kasnije se monasi odsele k sv. Ani (g. 1735.), a u napuštenu Pakru dođu monasi iz Gomionice u Bosni, sagrade nov manastir i od g. 1764. do g.1779. uz pripomoć orahovičkog vlastelina Mihalovića novu crkvu, koja i danas postoji. Manastir, smješten u divnom romantičnom kraju, čuva kao najznatniju starinu rukom vezenu plašte-

nicu, koju su izvezle kćeri moldavskog vojvode Jovana Aleksandra i žene mu Roksande, a ta je plaštanica g. 1567. donesena iz Mileševa u Pakru.[22])

U Sirač u je još ostatak staroga grada, koji je nastao g. 1430, kad Sigismund uzima Sirač Tiboldovićima i daje Kaštelanovićima s dozvolom, da tamo saziđu grad. U blizini sazidaše još valjda oni Željnjak, od kojeg se još nešto nesuvislog ziđa sačuvalo. Taj je posjed došao u turske ruke, ali pravog mira tu nije bilo. Tada je bio Sirač centar velikog posjeda, koji je dobio Arsenije Črnojević, patrijar, ali je kasnije izgubio, pa dobio dobra u Ugarskoj. 1763. kupi to imanje Antun Janković.

Ime Badljevina potječe od sinova Bagun, Bagin, mjesto se nekad zvalo »Bagyenovicz«, a imalo je već 1334. župu sv. Križa, a i danas se taj patron slavi. Prije turskog je doba posljednji gospodar Tahi, a Ferdinand mu taj posjed potvrđuje još g. 1564., kad je tu gospodovao Turčin. Čini se da je grad Tahijev (imao ga je jamačno kao baštinik priorata vranskog!) bio tik uz Pakru pred selom, ali tu se navodno nalaze samo temelji u zemlji. Nu prema selu Sređanima nalazi se vrlo velika druga gradina. To je četvorina, opasana grabom, do nje okrugli prostor, a onda velik prostor, okružen opkopom sa polukružnim izbočinama, koje pomalo propadaju u teren. Sve je posuto ciglovjem i crijepom i rimskoga i predhistorijskoga podrijetla, pa se čini, da je to utvrđenje, koje su Rimljani preuzeli, a srednji vijek dalje upotrebljavao. A između Badljevine i Dereze našli su popisivači od g. 1702. razvaljen hram, navodno sv. Mihalja, pa bi se ovdje mogla lokalizirati Kravaryna, koja je još g. 1501. bila župno mjesto.

Iz ovoga sumarnoga pregleda okolice današnjega Daruvara (a ima toga još sila, što bi se moralo ispitati), vidi se očito, da je u predtursko doba tu bila daleko razgranjenija kultura no danas. Istina je, danas je tu više sela, nestalo je opet šuma, koje su dolaskom Turaka prekrile kraj. Ali starog je žiteljstva sasvim nestalo, nadošli povukli se u brda i živu tu životom, koji nije doveo do napretka. Pomalo se doseljavao tako svijet, koji nije mogao biti aklimatiziran, pa nam ovaj kraj podaje sliku ispremiješanosti žiteljstva, koje je podrijetlom i svim daljim životom ostalo ispremiješano.

Résumé: Der Verfasser zeigt das Werden und Vergehen einer bedeutenden Herrschaft im heutigen Slavonien und zugleich die geschichtliche Entwicklung eines Gebietes, das einst von demselben Volk der Jasen bewohnt war, das auch das Gebiet bis zu Varasdin Töplitz innehatte. Die warmen Quellen locken den Römer an, bedeutende Reste aus mehreren Jahrhunderten, bezeugen auch heute eine recht beachtenswerte Kulturhöhe. Dann kommt das Mittelalter, mächtige Burgen und zahlreiche Kirchenbauten lassen erkennen, dass hier ein sehr reiches Leben pulsierte. Doch das alles war wie mit einem Zauberstab in dem Augenblick vernichtet, als die türkischen Horden erschienen waren, die dorthin an Stelle der vertriebenen eine neue Bevölkerung brachten — es waren zumeist serbisch-orthodoxe Familien die nun als Vorhut der Türkenmacht das Land besetzt hielten, bis der Tag der Befreiung erschien. Doch konnte das reiche Gebiet um Daruvar das einstige Podborje nie wieder das werden, was es einstens war. Zahlreiche sehr bedeutende Reste von Baulichkeiten der Vergangenheit haben sich bis zum heutigen Tag erhalten, andere sind vor unseren Augen für immer verschwunden. Die Schaffung der Herrschaft Daruvar durch die Familie Janković hat dem ganzen Gebiet neue Lebensimpulse verliehen und das Leben will nun weiter pulsieren auch nachdem nach kaum hundertjährigen Bestande die Herrschaft zu existieren aufgehört.

[22]) Isp. Dr. Nikola Radojčić, Plaštanica u manastiru Pakri. »Narodna Starina« VII. Zagreb, 1928. str. 193.

»TIPOGRAFIJA« D. D. ZAGREB